

พรหมวิหารธรรมเพื่อการพัฒนาสังคม
Brahmavihara for Society Development

พระมหาธารภัทร ญาณโสภโณ (เจริญธรรม)¹
Phramaha Tharapat Nāṇasobhaṇo (Charoentham)
E-mail : 6311105209@mcu.ac.th

Received: March 17, 2023 Revised: March 31, 2023 Accepted: April 28, 2023

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์พรหมวิหารกับคุณค่าในสังคมไทย ผลการศึกษาพบว่า พรหมวิหาร ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ทำให้จิตประเสริฐ ประกอบด้วย ความเมตตา กรุณา มุทิตาและอุเบกขา มีคุณค่ามากต่อการสร้างสัมพันธภาพแบบยั่งยืนและเจริญรุ่งเรืองต่อครอบครัว การศึกษาและการทำงานในสังคมไทย คือ ในสถาบันครอบครัว เป็นหลักธรรมที่ผูกพันสมาชิกของครอบครัวทุกคนให้มีความสัมพันธ์ที่ดีโดยทำหน้าที่ของตนอย่างสมบูรณ์ เหมาะสมกับสภาพการณ์ และหลักจริยธรรมกฎหมายบ้านเมือง ทำให้สถาบันครอบครัวเข้มแข็ง คุณค่าด้านการศึกษาในสังคมไทย คือ ทำให้ผู้เรียนและครูผู้สอนกระทำหน้าที่ต่อกันอย่างดี มีความสุขและมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ทำให้การถ่ายทอดความรู้มีประสิทธิภาพ ในด้านการทำงาน พรหมวิหารยังเป็นหลักธรรมที่มีคุณค่ากับการพัฒนาคุณภาพในการทำงานของประชาชนเป็นอย่างมาก คือ ทำให้การทำงานต่าง ๆ มีเอกภาพสามัคคีและผู้ทำงานต่างปฏิบัติหน้าที่ของตนอย่างมีความสุขและมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน พรหมวิหารธรรมจึงช่วยส่งเสริมให้ชีวิตประสบผลสำเร็จในด้านครอบครัวและการทำงานที่บริบูรณ์ด้วยด้วยคุณค่าศีลธรรมและการดำเนินชีวิตในสมัยปัจจุบันที่ต้องการความสมดุลระหว่างความเข้มแข็งทางด้านจิตใจและทางด้านสังคม

คำสำคัญ: พรหมวิหาร, พัฒนา, สังคม

Abstract

This article aims to visualize the values of *Brahmavihara* in Thai Society. It is true that *Brahmavihara* is a supreme virtue for mental abiding including loving-

¹ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

kindness, compassion, sympathy and indifference. This teaching maintains values in aspect of long-lasting relationship and prosperity in Thai society in three areas: family, education, and work. In terms of family, Brahnavihara helps all members of a family to live together for doing their duties with the best based on the moderate conditions, ethics and laws. In area of education, it functions a great value to education in which the students and teachers interact and learn happily, completing their duties with good relationship; thus, the knowledge is effectively transferred. In area of work, Brahnavihāra helps the growth and development of working of people in society, that is, it encourages a effective outcome, unity and corporation, and the workers to complete their duties together with happiness and friendly helps Through this virtue, people can be successful and complete their works in both of moral and living in modern time which necessarily require both of mental and social strength.

Keywords: Brahnavihara, Development, Society

1. บทนำ

กล่าวโดยทางสังคม พระพุทธศาสนามีบทบาทสำคัญต่อสังคมไทยเป็นอย่างมากนับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน² เพราะพระพุทธศาสนานั้นนอกจากเป็นศาสนาที่คนส่วนใหญ่ในสังคมไทยนับถือแล้ว พระพุทธศาสนายังเป็นศาสนาที่สนใจและให้ความสำคัญกับสังคมอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากการที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติวินัยให้บรรพชิตต้องอาศัยดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัจจัย 4 ที่คลุหฺสธฺถวาย และตอบสนองด้วยการสั่งสอนธรรม ทำให้พระสงฆ์นอกจากมีชีวิตผูกพันอยู่ในสังคมพระสงฆ์เองแล้ว ยังต้องมีส่วนเกี่ยวข้องกับสังคมชาวโลกอีกด้วย³ และพระพุทธศาสนานั้นยังมีคำสอนเกี่ยวกับสังคมโดยตรงปรากฏอยู่หลายหมวด ดังที่พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)⁴ ได้รวบรวมไว้ในธรรมนุญชีวิตหมวดคนกับสังคม เช่น สังคหวัตถุ 4 สาราณียธรรม 6 อปริหานิยธรรม 7 ทศพิธราชธรรม พรหมวิหาร 4 เป็นต้น⁵

² จานงค์ อติวัฒน์สิทธิ์, ศาสนา ชีวิต และสังคม, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2547), หน้า 52.

³ พระราชวรมุนี, ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข-รวบรวมใหม่, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2528), หน้า 292-293.

⁴ พระราชวรมุนีและพระธรรมปิฎก ปัจจุบัน คือ พระพรหมคุณาภรณ์.

⁵ ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ธรรมนุญชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2542), หน้า 17-30.

จากหมวดธรรมเกี่ยวกับสังคัมซึ่งพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้รวบรวมไว้ในธรรมนุญชีวิต หมวดคนกับสังคัมนี้ ท่านได้กล่าวถึง พรหมวิหารว่า คือ ธรรมของคนมีคุณแก่สังคัม (สมาชิกที่ดีของสังคัม)⁶ นอกจากนี้ จากการศึกษาพบว่าพรหมวิหาร เป็นหมวดธรรมที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญและเผยแผ่ ในระหว่างการบำเพ็ญบารมีหลายยุคสมัย การเจริญพรหมวิหารจึงเป็นสิ่งที่ปฏิบัติกันมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ดังที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎกหลายแห่ง เช่น มชเวทสุต⁷ มหาสุทสสนสุต⁸ มหาโควินทสุต⁹ เป็นต้น หลังพุทธกาลพรหมวิหาร ยังคงเป็นหมวดธรรมที่ได้รับความสนใจ จากนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากการนำพรหมวิหาร มาเผยแผ่และอธิบายขยายความไว้ในคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา ของพระอรหันตเถรและนักวิชาการร่วมสมัย ดังต่อไปนี้

ประมาณปีพุทธศักราช 500 มลทินปัญหา¹⁰ นำอานิสงส์ของเมตตาภาวนา มาอธิบายขยายความไว้ในเมตตาอานิสงส์ปัญหา¹¹ ต่อมาคัมภีร์วิมุตติมรรค¹² นำองค์ธรรมในพรหมวิหาร มาอธิบายขยายความให้ละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้นในหลายประเด็น เช่น การนำภาวะจิตขณะมีองค์ธรรมแต่ละข้อของพรหมวิหาร มาอธิบายเปรียบเทียบกับความรู้สึกของมารดาบิดา ที่มีต่อบุตรคนเดียวของตนในสถานการณ์ต่าง ๆ¹³ และปีพุทธศักราช 956 คัมภีร์วิสุทธิมรรค¹⁴ นำพรหมวิหารมาแสดงไว้ในฐานะเป็นกัมมฐานหมวดหนึ่งในปริเฉทที่ 9 พรหมวิหารนิเทศ¹⁵ สำหรับยุคปัจจุบันมีการนำพรหมวิหารมาเผยแผ่และอธิบายขยายความ ในฐานะหมวดธรรมหนึ่งที่พุทธศาสนิกชนสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้ตามความเหมาะสม เช่น เป็นคุณธรรมประจำใจของผู้บริหาร¹⁶ เป็นต้น

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

⁷ ม.ม. (ไทย) 13/309/373-381.

⁸ ที.ม. (ไทย) 10/327/256-257.

⁹ ที.ม. (ไทย) 10/262/194.

¹⁰ มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, **มลทินปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย**, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2547), หน้า คำนำ.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 277-281.

¹² ดูรายละเอียดใน พระอุปัชฌาย์, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตโต) และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ 6, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2548), หน้า (203).

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 172-186.

¹⁴ พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ 6, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, 2548), หน้า [5].

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 481-588.

¹⁶ ดูรายละเอียดใน พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตโต) และเสฐียรพงษ์ วรรณปก, **มณีแห่งปัญญา**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ม.ป.ป.), หน้า 43-45.

จากข้อมูลที่ผู้วิจัยได้นำเสนอมาโดยสังเขปนี้ ทำให้ผู้วิจัยต้องการศึกษาว่า พรหมวิหารมีกับคุณค่าในสังคมไทยอย่างไรบ้าง โดยประสงค์ศึกษา ความหมายของพรหมวิหาร คุณค่าของพรหมวิหารกับครอบครัว คุณค่าของพรหมวิหารกับการศึกษา และคุณค่าของพรหมวิหารกับการทำงาน ในสังคมไทย

2. ความหมายของพรหมวิหาร

คำว่า “พรหมวิหาร” เป็นคำภาษาบาลี แปลว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหม ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของผู้ใหญ่ ธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ มี 4 ข้อ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา¹⁷ พจนานุกรม ศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน อธิบายความหมายของพรหมวิหารว่า เป็นธรรมหมวดหนึ่งในพระพุทธศาสนา มีความหมายหลายนัย คือ (1) เป็นธรรมเครื่องอยู่ของพรหม เครื่องอยู่อย่างพรหม และทำให้เป็นพรหมเสมอด้วยพรหม โดยมุ่งประเด็นที่ว่าเมื่อผู้บำเพ็ญสมาธิ เจริญเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาแล้ว ย่อมส่งผลให้บรรลุญาณได้ตามลำดับ (2) เป็นธรรมเครื่องอยู่ของผู้ประเสริฐ ธรรมประจำใจอันประเสริฐ หลักความประพฤติที่ประเสริฐ เมื่อมีธรรม 4 ประการนี้ ประจำใจ ย่อมมีความรักสรรพสัตว์ ปราปรณาช่วยสรรพสัตว์ที่ประสบทุกข์ให้พ้นทุกข์ ไม่ริษยาในความได้ดีมีสุขของสรรพสัตว์ และวางใจเป็นกลางได้เมื่อช่วยสรรพสัตว์นั้น ๆ ไม่สำเร็จ (3) เป็นธรรมเครื่องอยู่ของผู้เป็นใหญ่ คือ ผู้นำหรือผู้ปกครอง โดยมุ่งให้ผู้นำหรือผู้ปกครองมีความรักความปรารถนาดีต่อผู้ใต้บังคับบัญชา เป็นพื้นฐานช่วยเหลือเขาเมื่อเขาประสบความทุกข์ ยินดีเมื่อเขาประสบความสำเร็จ และวางใจเป็นกลางไม่ตกอยู่ในอคติ พรหมวิหาร เรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า อัปปมัญญา 4 เพราะมุ่งประเด็นที่ว่า แผ่ไปไม่จำกัด ในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย เป็นพรหมวิหารของพระอริยะ¹⁸

อนึ่ง เพื่อให้เข้าใจความหมายของพรหมวิหารมากยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจึงนำความหมายของพรหมวิหารในทัศนะของนักวิชาการในพระพุทธศาสนาเถรวาท มาแสดงไว้ ดังนี้

พระพุทธโฆสเถระ อธิบายว่า พรหมวิหารเป็นคุณธรรมอันประเสริฐ เนื่องจากพรหมวิหารเป็นข้อปฏิบัติเพื่อสัตว์อื่น เพราะต้องส่งจิตไปให้สัตว์อื่น และเป็นคุณธรรมที่ปราศจากโทษ เพราะว่า เป็นธรรมเครื่องอยู่ของพรหมและพระโพธิสัตว์ซึ่งอยู่ด้วยจิตปราศจากโทษ มุ่งแสวงหาประโยชน์ให้แก่

¹⁷ ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคอ-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธรรมสาร จำกัด, 2546), หน้า 523.

¹⁸ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด อรุณการพิมพ์, 2548), หน้า 120-121.

สัตว์ทั้งปวง (เมตตา) ช่วยปลดปล่อยสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้แก่สัตว์ทั้งปวง (กรุณา) พลอยยินดีต่อสมบัติของสัตว์ทั้งปวง (มุทิตา) และ ยึดมั่นอยู่ในภาวะเป็นกลาง ๆ (อุเบกขา)¹⁹

พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ อธิบายว่า พรหม แปลว่า ผู้ประเสริฐ วิหาร แปลว่า ความ เป็นอยู่ที่เข้าถึงอย่างประเสริฐด้วยอัปปมัญญา 4 เมื่อรวมแล้ว ความ เป็นอยู่ที่เข้าถึงอย่างประเสริฐของ บุคคลผู้ประเสริฐ ชื่อว่า พรหมวิหาร²⁰

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) ทรงอธิบายว่า พรหมวิหาร เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นคุณธรรมสำหรับเป็นที่อยู่ของจิตใจแห่งพรหม คือ ผู้ใหญ่หรือผู้ ประเสริฐ เป็นธรรมซึ่งเป็นที่อยู่ของจิตใจที่มีทั้งความดีและความสุข²¹

พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) อธิบายว่า พรหมวิหาร คือ ธรรมเครื่องอยู่ของ พรหม ธรรมประจำใจอันประเสริฐ ธรรมประจำใจของท่านผู้มีความดียิ่งใหญ่²² หรืออัปปมัญญา ธรรมที่แผ่ไปไม่มีประมาณ หมายถึง เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ที่แผ่ไปในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย อย่างกว้างขวางสม่ำเสมอ ไม่จำกัดขอบเขต²³

พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐตวณฺโณ) อธิบายว่า พรหมวิหาร แปลว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่ อย่างประเสริฐ หรือธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างพระพรหม (พรหม-ประเสริฐ วิหาร-ธรรมเป็นเครื่องอยู่) หมายความว่าถ้าใครมีพรหมวิหารแล้ว ผู้นั้นย่อมมีธรรมประจำใจที่ประเสริฐ หรือมีธรรมประจำจิตใจ เหมือนกับพระพรหม พรหมวิหาร หรือพรหมวิหารธรรม มี 4 อย่าง คือ เมตตา ความรักใคร่ ปราบปราม จะให้เป็นสุข กรุณา ความสงสาร คิดจะช่วยให้พ้นทุกข์ มุทิตา ความพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี อุเบกขา ความวางเฉย ไม่ดีใจเสียใจเมื่อผู้อื่นถึงความวิบัติ พรหมวิหารจึงเป็นธรรมสำหรับมนุษย์ผู้มีจิตใจ ประเสริฐทุกคน เป็นธรรมสำหรับผู้ใหญ่ เป็นธรรมสำหรับบิดามารดา เป็นธรรมสำหรับพระพรหม เป็น สัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนา และเป็นกัมมฐาน²⁴

¹⁹ พระพุทธโฆสะเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า 575.

²⁰ พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะมหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ 9 เล่ม 1 สมถกรรมฐานทีปนี, พิมพ์ครั้งที่ 5, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี. อินเตอร์ พรีนซ์ จำกัด, 2547), หน้า 179.

²¹ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), รวมธรรมะ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, 2543), หน้า 195.

²² พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 11, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546), หน้า 153.

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 341.

²⁴ พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐตวณฺโณ), การพัฒนาจิต, พิมพ์ครั้งที่ 6, (นครปฐม: โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 120.

พระเทพดิลก (ระแบบ จตถาโณ) อธิบายว่า พรหมวิหาร คือ ธรรมที่เป็นเครื่องอยู่ของ พรหม หรือธรรมอันเป็นหลักปฏิบัติสำหรับท่านผู้ใหญ่ ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงไว้ 4 ประการ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา โดยหลักของการปฏิบัติแล้ว เป็นลักษณะของสมถกัมมัฏฐาน คือ การทำจิตใจของตนให้สงบเป็นเบื้องต้น²⁵

จากข้อมูลข้างต้น สามารถสรุปได้ว่า พรหมวิหาร คือ ธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ ธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างพรหม เป็นธรรมสำหรับมนุษย์ผู้มีจิตใจประเสริฐทุกคน เป็นธรรมอันเป็นหลักปฏิบัติสำหรับท่านผู้ใหญ่ เป็นธรรมสำหรับบิดามารดา เป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนา และเป็น กัมมัฏฐาน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอัปปมัญญา คือ ธรรมที่แผ่ไปไม่มีประมาณ

3. พรหมวิหารธรรมกับครอบครัว

ครอบครัวเป็นสถาบันมูลฐานหรือเป็นสถาบันแรกของการวิวัฒนาการของสังคมมนุษย์ ซึ่งเป็นหน่วยองค์กรที่มีขนาดเล็กที่สุดของสังคม²⁶ เป็นสถาบันแรกที่ทำหน้าที่ทางสังคมในการถ่ายทอด ค่านิยม วิธีประพฤติปฏิบัติตน การกำหนดตำแหน่งหน้าที่และบรรทัดฐานทางสังคมให้แก่สมาชิกรุ่นใหม่ เป็นด่านแรกของการหล่อหลอมบุคลิกภาพของบุคคลให้เป็นไปตามที่สังคมต้องการเพื่อสามารถ อยู่ร่วมกันกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข²⁷ ครอบครัวจึงเป็นสถาบันที่สำคัญของสังคมสถาบันหนึ่ง

จากการศึกษาพบว่า พรหมวิหารมีคุณค่ากับครอบครัวในสังคมไทยอย่างมาก เพราะพรหมวิหารคือหลักธรรมสำคัญที่ครอบครัวไทยใช้เป็นหลักปฏิบัติในการกระทำหน้าที่ต่อกัน ดังจะเห็นได้ว่าการกระทำของพ่อแม่ที่ทำทุกอย่างเพื่อลูกด้วยความรักนั้นออกมาจากพรหมวิหาร คือ ในยาม ปกติ เมื่อลูกเจริญเติบโตอยู่ดีตามที่ควรจะเป็น ใจของพ่อแม่ย่อมประกอบด้วยความรักความปรารถนา ดี เอาใจใส่เลี้ยงดูลูกให้เจริญเติบโตและองกามมีความสุข ยามลูกมีทุกข์ เช่น เจ็บป่วย หรือมีเรื่อง ลำบากเดือดร้อน ใจของพ่อแม่ย่อมประกอบด้วยกรุณา มีความสงสาร คอยช่วยเหลือให้พ้นจากความยุ่งยากเดือดร้อน ช่วยแก้ไขปัญหาและปลดปล่อยความทุกข์ เมื่อลูกทำอะไรที่ได้ดีมีสุขหรือ ประสบความสำเร็จ เช่น สอบได้ที่ดี ๆ สอบเข้างานได้ หรือได้เลื่อนยศ เลื่อนตำแหน่ง ใจของพ่อแม่ย่อมประกอบด้วยมุทิตา คอยส่งเสริม ให้กำลังใจ และพลอยยินดีเมื่อลูกประสบความสำเร็จ ประสบความก้าวหน้า หรือทำความดีงามถูกต้อง

²⁵ พระเทพดิลก (ระแบบ จตถาโณ), พรหมวิหารธรรมเรือนใจของผู้ไฝ่สุข, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า 3.

²⁶ Kingsley Davis, *Human Society*, (New York: Macmillan Company, 1969), pp. 394 – 394, อ้างใน ทศนีย์ ทองสว่าง, สังคมไทย, (กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พรินติ้ง เฮ้าส์, 2537), หน้า 95.

²⁷ นพดล สุตันตวิมลย์กุล และคณะ, การเมืองเศรษฐกิจและสังคม, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต, 2549), หน้า 148.

แต่ในบางกรณี พ่อแม่ไม่อาจใช้ เมตตา กรุณา หรือมูทิตา เพราะจะทำให้เกิดความเสียหาย เช่น อาจจะทำให้เสียใจแก่ชีวิตของตัวเอง หรือเสียธรรม ในกรณีอย่างนี้ ใจของพ่อแม่จะต้องประกอบด้วยอุเบกขา โดยเฉพาะในกรณีที่เกี่ยวกับความรับผิดชอบ คือ เมื่อจะฝึกหัดให้ลูกรู้จักรับผิดชอบต่อตนเอง จะได้อะไร ๆ เป็น และพึ่งตนเองได้ เท่ากับเปิดโอกาสให้ลูกพัฒนา เช่น ให้เดินเอง ทำการบ้านเอง โดยพ่อแม่วางที่เฉย ปล่อยให้เขาทำ แต่พร้อมที่จะช่วยเมื่อถึงเวลา หรือเป็นที่ปรึกษาให้ เมื่อลูกสมควรต้องรับผิดชอบต่อภาระของเขา เช่น ลูกทำความผิด ลูกทะเลาะกัน พ่อแม่วางตัวเป็นกลาง เพื่อให้มีการพิจารณา วินิจฉัย ตัดสิน และให้เขาปฏิบัติหรือได้รับการปฏิบัติอย่างเป็นธรรม เมื่อลูกรับผิดชอบต่อตนเองได้ เช่น เรียนจบแล้ว มีการทำงานเป็นหลักฐาน ออกเรือนมีครอบครัวของตัวเอง พ่อแม่รู้จักวางตัววางเฉย ไม่เข้าไปก้าวก่ายแทรกแซงในชีวิตส่วนตัวของครอบครัวเขา สถานการณ์เหล่านี้คือสถานการณ์ที่พ่อแม่ต้องรู้จักวางอุเบกขา²⁸

สำหรับการกระทำของลูกที่กระทำต่อพ่อแม่ด้วยความเคารพในสังคมไทยนั้นก็มีพื้นฐานมาจากพรหมวิหารเช่นกัน กล่าวคือ ในยามที่พ่อแม่มีความสุขเป็นปกติใจของลูกก็ประกอบด้วยเมตตา คือ มีความรักความปรารถนาดีต่อพ่อแม่ เมื่อพ่อแม่มีความสุขทุกข์ประสบกับปัญหาต่าง ๆ ใจของลูกก็ประกอบด้วยกรุณา คอยช่วยเหลือให้พ่อแม่พ้นจากทุกข์ภัยต่าง ๆ เช่น เมื่อพ่อแม่เจ็บป่วยลูกก็รักษาพยาบาล นอกจากนี้ ยามที่พ่อแม่มีความสุขประสบความสำเร็จในชีวิต ใจของลูกก็ประกอบด้วยมูทิตา คือ พลอยยินดีด้วย เช่นเมื่อพ่อแม่ได้เลื่อนตำแหน่ง ลูกก็พลอยยินดีด้วย และเมื่อเกิดเหตุการณ์ที่ลูกไม่สามารถใช้ เมตตา กรุณา และมูทิตาได้ ลูกก็ต้องมีใจที่ประกอบด้วยอุเบกขาต่อพ่อแม่ เช่น กรณีที่พ่อแม่กระทำความผิดโดนฟ้องร้อง ลูกก็ต้องมีใจที่ประกอบด้วยอุเบกขาไม่เป็นพยานเท็จหรือช่วยสร้างพยานเท็จให้พ่อแม่ แต่มีใจที่ประกอบด้วยกรุณา มูทิตา ต่อพ่อแม่ตามสมควรแก่เหตุ เช่น ถ้าพ่อแม่ถูกจับกุมก็ช่วยหาทางประกันตัวพ่อแม่ ถ้าได้รับโทษจำคุกก็ไปเยี่ยม คือ มีใจประกอบด้วยกรุณา เมื่อพ่อแม่พ้นโทษก็มีใจประกอบด้วยมูทิตา คือ พลอยยินดีด้วย ไปรับพ่อแม่กลับมาดูแล เป็นต้น

จากข้อมูลที่น่าเสนอไปข้างต้น แสดงให้เห็นว่า พรหมวิหารเป็นหลักธรรมที่มีคุณค่ากับครอบครัวในสังคมไทยเป็นอย่างมาก กล่าวคือ ทำให้พ่อแม่ลูกในสังคมไทยกระทำหน้าที่ต่อกันอย่างเหมาะสมกับสถานการณ์และถูกต้องตามหลักจริยธรรมและกฎหมายบ้านเมือง ทำให้สถาบันครอบครัวไทยมีความมั่นคงเข้มแข็ง เมื่อสถาบันครอบครัวมีความเข้มแข็งย่อมส่งผลให้สถาบันอื่น ๆ ในสังคมมีความเข้มแข็งตามไปด้วย เพราะสถาบันครอบครัวเป็นสถาบันแรกที่ทำหน้าที่ทางสังคมในการถ่ายทอดค่านิยม วิธีประพฤติปฏิบัติตน การกำหนดตำแหน่งหน้าที่และบรรทัดฐานทางสังคมให้แก่สมาชิกรุ่นใหม่

²⁸ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), จากสุขในบ้านสู่ความเกษมสันต์ทั่วสังคม, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2542), หน้า 3-4.

4. พรหมวิหารธรรมกับการศึกษา

การศึกษาเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมสมาชิกให้เป็นไปตามที่สังคมต้องการ ถือเป็นกระบวนการพื้นฐานที่พบเห็นได้ในทุกสังคม ไม่ว่าสังคมดั้งเดิมหรือสังคมสมัยใหม่ เพียงแต่อาจจะแตกต่างกันไปในรูปแบบการเรียนการสอน ลักษณะผู้เรียนผู้สอน สารที่สอน สื่อ หรือเทคนิควิธีการต่าง ๆ ที่ใช้ ซึ่งแบบแผนการปฏิบัติที่เป็นอยู่ ถือเป็นบรรทัดฐานทางการศึกษาของสังคมนั้น ๆ²⁹ การศึกษาจึงเป็นกิจกรรมที่มีความสำคัญกิจกรรมหนึ่งของสังคม เพราะว่าการศึกษามีสามารถฝึกอบรมสมาชิกให้รู้ระเบียบวัฒนธรรมของสังคมโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การฝึกฝนให้สมาชิกยอมรับค่านิยมและทักษะอันจำเป็นแก่การเป็นสมาชิกของสังคม³⁰ เพื่อก่อให้เกิด ความรู้ แนวคิด การกระทำในกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อการอยู่รอด เพื่อการอยู่ร่วมกัน และความเจริญก้าวหน้าของสังคม³¹ นอกจากนี้ การศึกษายังเป็นส่วนที่สร้างคนดีซึ่งสำคัญกว่าการลงโทษคนชั่ว เพราะถ้าคนดีแล้วก็ไม่มียะไรให้ลงโทษ³²

จากการศึกษาพบว่า พรหมวิหารมีคุณค่ากับการศึกษาในสังคมไทยอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากการที่ผู้สอนในสังคมไทยเมื่อมีพรหมวิหารเป็นคุณธรรมประจำใจทำให้เป็นผู้สอนที่มีคุณภาพและประสิทธิภาพ³³ กล่าวคือ ในขณะที่สอนก็สอนด้วยเมตตา คือ มีความปรารถนาดี ให้ลูกศิษย์ได้เรียนรู้อย่างมีความสุข แต่ขณะที่สอนนั้นถ้าลูกศิษย์มีความทุกข์ ผู้สอนก็มีใจที่ประกอบด้วยกรุณา เช่น เมื่อผู้เรียนไม่เข้าใจเนื้อหาที่สอนก็ช่วยอธิบายให้เข้าใจ หรือแม้ว่าผู้เรียนหรือลูกศิษย์มีปัญหาอื่น ๆ ก็รับฟังให้คำปรึกษาและช่วยหาแนวทางแก้ไขปัญหาให้ เมื่อลูกศิษย์ประสบความสำเร็จต่าง ๆ ก็พลอยยินดีด้วย คือ มีใจที่ประกอบด้วยมุทิตา แต่ขณะที่ออกข้อสอบ ตรวจข้อสอบ ก็มีใจที่ประกอบด้วยอุเบกขา คือ ยึดมั่นอยู่ในภาวะเป็นกลางไม่มีอคติต่อผู้เรียนทุกคน

สำหรับผู้เรียนในสังคมไทยนั้นก็มีพรหมวิหารเป็นคุณธรรมประจำใจต่อผู้สอนเช่นกัน กล่าวคือ ในยามปกติ ก็มีใจประกอบด้วยเมตตา คือ มีความปรารถนาดีต่อผู้สอนทำให้บรรยากาศในการเรียนการสอนเต็มไปด้วยความสุข แต่เมื่อผู้สอนมีความทุกข์ก็มีใจประกอบด้วยกรุณาต่อผู้สอน ดัง

²⁹ จานงค์ อติวัฒนสิทธิ์ และคณะ, สังคมวิทยา, พิมพ์ครั้งที่ 12, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2548), หน้า 111.

³⁰ ยุบลวรรณ ต้นเขียวรัตน์, มนุษย์กับสังคม, พิมพ์ครั้งที่ 9, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยกรุงเทพ, 2550), หน้า 104.

³¹ นพดล สุตินดิวิชญ์กุล และคณะ, การเมืองเศรษฐกิจและสังคม, หน้า 149-150.

³² ปรีชา ช่างขวัญยืน, วรรณคดีการเมืองของพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สามัคคีสาส์น จำกัด, 2540), หน้า 17.

³³ พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), “โรงเรียนวิถีพุทธในสังคมไทย”, ใน รวมบทความทางวิชาการพระพุทธศาสนา, รวบรวมและจัดพิมพ์โดย พระศรีธวัชเมธี (ชนะ ป.ธ. 9), (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2548): 72.

จะเห็นได้จากการช่วยงานต่าง ๆ ของผู้เรียนต่อผู้สอนในสังคมไทย เช่น เมื่อเห็นผู้สอนถืออุปกรณ์การสอนก็เข้าไปช่วยเหลือ หรือการช่วยทำกิจกรรมต่าง ๆ ของนักศึกษาให้สถานศึกษา เมื่อผู้สอนประสบความสำเร็จต่าง ๆ ผู้เรียนก็มีใจประกอบด้วยมุทิตา คือ พลอยยินดีด้วย ดังจะเห็นได้จากการที่ผู้เรียนในสังคมไทยช่วยกันจัดงานฉลองตำแหน่งต่าง ๆ ให้ผู้สอน หรือแม้แต่การจัดงาน ฉลองวันเกษียณอายุให้ผู้สอนเพื่อแสดงความยินดีว่าผู้สอนจะได้มีเวลาพักผ่อนมากขึ้น สำหรับสถานการณ์ที่ผู้เรียนไม่สามารถใช้ เมตตา กรุณา มุทิตา ต่อผู้สอนได้ ผู้เรียนก็มีใจที่ประกอบด้วยอุเบกขาต่อผู้สอน เช่น ผู้สอนกระทำผิดกฎระเบียบของสถาบันการศึกษา หรือกระทำความผิดตามกฎหมายต่าง ๆ ผู้เรียนก็วางตัวเป็นกลาง ปลอบใจผู้ที่มีหน้าที่และมีความรู้ความสามารถช่วยกันพิจารณาไป

จากข้อมูลที่น่าเสนอไปข้างต้น แสดงให้เห็นว่า พรหมวิหารเป็นหลักธรรมที่มีคุณค่ากับการศึกษาในสังคมไทยอย่างมาก กล่าวคือ ทำให้ผู้เรียนและผู้สอนในสังคมไทยกระทำหน้าที่ต่อกันได้อย่างราบรื่นมีความสุขและมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ทำให้การถ่ายทอดความรู้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผล

5. พรหมวิหารธรรมกับการทำงาน

พรหมวิหารมีคุณค่ากับการทำงานในสังคมไทยเป็นอย่างมาก ดังที่ พระธรรมโกษาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) อธิบายวิธีการนำพรหมวิหารมาใช้ในฐานะนักบริหารว่า เมตตา ได้แก่ความรักความหวังดีที่ปรารถนาให้ผู้อื่นมีความสุข ใช้เพื่อให้รู้จักมองแง่ดีหรือส่วนที่ดีของเพื่อนร่วมงาน ถ้าพบส่วนเสียในตัวเขา นักบริหารต้องรู้จักมองข้ามและให้อภัย เมื่อพบส่วนดีก็จดจำไว้เพื่อจะได้ใช้คนให้เหมาะสมกับลักษณะที่ดีของเขา กรุณา คือความสงสารเห็นใจ ปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ ใช้เมื่อมองจุดด้อยของคนอื่น กล่าวคือเมื่อเพื่อนร่วมงานประสบเคราะห์กรรม ทำให้นักบริหารมีความสงสารห่วงใย และคิดหาทางช่วยให้เขาพ้นทุกข์นั้น ซึ่งความสงสารจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อนักบริหารเปิดใจกว้างรับฟังปัญหาของคนอื่น มุทิตา คือความรู้สึกพลอยชื่นชมยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดีมีสุข นักบริหารต้องใช้ส่งเสริมให้คนทำงานมีโอกาพัฒนาความรู้ความสามารถจนได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นโดยไม่กลัวว่าลูกน้องจะขึ้นมาทาบบารมี เขาไม่กีดกันใครแต่เปิดโอกาสให้ทุกคนได้ทำงานแสดงความสามารถเต็มที่และพลอยชื่นชมยินดีในความก้าวหน้าของคนร่วมงาน ทำให้ลูกน้องทุ่มเททำงานให้ เพราะว่ามีมุทิตาจะทำลายความริษยาในใจนักบริหาร ถ้านักบริหารมีจิตริษยาลูกน้องเสียแล้ว ลูกน้องจะรับรู้ความริษยานั้นและจะไม่ทุ่มเททำงานให้ อุเบกขา คือความรู้สึกวางเฉยเป็นกลางไม่ลำเอียงเข้าข้างคนใดคนหนึ่ง นักบริหารต้องใช้เมื่อมีการให้รางวัลและลงโทษ ทำให้รู้เท่าทันคนร่วมงานทุกคน สามารถวางเฉยด้วยปัญญาคือ มีอุเบกขาอย่างรู้เท่าทันคน เมื่อทุกคนทำงานในหน้าที่อย่างขยันขันแข็ง นักบริหารก็มองดูพวกเขาเฉย ๆ ถึงคราวให้บำเหน็จรางวัลก็เฉลี่ยให้แก่ทุกคนอย่างถ้วนหน้า ถ้ามีการทะเลาะเบาะแว้งเกิดขึ้น นักบริหารต้องลงไปห้ามทันที และจัดการลงโทษคนผิดตามความเหมาะสม ต้องไม่นั่งดูลูกน้องทะเลาะกันแล้วเอาตัวรอดคนเดียว

นอกจากนี้ พรหมวิหารยังเป็นหลักธรรมที่มีใช้เฉพาะนักบริหารเท่านั้นที่นำมาใช้ในการทำงาน แต่เป็นหลักธรรมที่ทำให้ผู้ปฏิบัติงานในสังคมไทยทุกหน้าที่สามารถปฏิบัติงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ กล่าวคือ ในสถานการณ์ปกติ ทั้งผู้บังคับบัญชา ผู้ร่วมงาน และผู้ใต้บังคับบัญชา ต่างมีใจประกอบด้วยเมตตา มีความปรารถนาดีต่อกัน ทำให้การทำงานต่าง ๆ ราบรื่นและปฏิบัติงานกันอย่างมีความสุข เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งประสบความทุกข์ ฝ่ายที่เหลือก็มีใจประกอบด้วยกรุณา ให้ความช่วยเหลือ เช่น เมื่อผู้ร่วมงานหรือผู้ใต้บังคับบัญชามีปัญหาในการทำงาน ทั้งผู้บังคับบัญชา ผู้ร่วมงาน และผู้ใต้บังคับบัญชา ต่างก็ช่วยกันแก้ปัญหา แม้ในกรณีปัญหาส่วนตัวที่ไม่เกี่ยวกับการทำงาน เช่น บุคคลในครอบครัวฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเจ็บป่วยหรือเสียชีวิต ฝ่ายอื่น ๆ ในหน่วยงานในสังคมต่างก็เยี่ยมให้กำลังใจหรือร่วมแสดงความเสียใจ นอกจากนี้ เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งประสบความสำเร็จ ฝ่ายอื่น ๆ ในหน่วยงานก็มีใจประกอบด้วยมุทิตา คือ พลอยยินดีด้วย เช่น เมื่อมีการเลื่อนขั้นเลื่อนตำแหน่งในหน่วยงาน ก็มีการแสดงความยินดีด้วย หรือแม้ในกรณีส่วนตัว เช่น เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งในหน่วยงานให้กำเนิดบุตรธิดา หรือบุตรธิดาเรียนจบ ฝ่ายที่เหลือในหน่วยงานที่ทราบข่าวก็มักจะไปร่วมแสดงความยินดีด้วย แต่เมื่อมีเหตุการณ์ที่ไม่สามารถใช้ เมตตา กรุณา มุทิตา ได้ เกิดขึ้นกับฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งในหน่วยงาน ฝ่ายที่เหลือก็มีใจที่ประกอบด้วยอุเบกขา คือ การวางใจเป็นกลาง เช่น กรณีที่มีการกระทำความผิดกฎ ระเบียบต่าง ๆ ของหน่วยงาน เป็นต้น

จากข้อมูลที่น่าเสนอไปข้างต้น แสดงให้เห็นว่าพรหมวิหารเป็นหลักธรรมที่มีคุณค่ากับการทำงานในสังคมไทยเป็นอย่างมาก ทำให้การทำงานต่าง ๆ ราบรื่นและผู้ทำงานต่างปฏิบัติหน้าที่ของตนอย่างมีความสุขและมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน

6. สรุป

พรหมวิหาร คือ ธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ ธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างพรหม เป็นธรรมสำหรับมนุษย์ผู้มีจิตใจประเสริฐทุกคน เป็นธรรมอันเป็นหลักปฏิบัติสำหรับท่านผู้ใหญ่ เป็นธรรมสำหรับบิดามารดา เป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนา และเป็นกัมมัฏฐาน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อปัมณฺญา คือ ธรรมที่แผ่ไปไม่มีประมาณ เป็นหลักธรรมที่มีคุณค่าต่อครอบครัว การศึกษา การทำงานในสังคมไทยเป็นอย่างมาก กล่าวคือ พรหมวิหารมีคุณค่ากับครอบครัวในสังคมไทย เพราะว่าพรหมวิหารคือหลักธรรมสำคัญที่ครอบครัวในสังคมไทยใช้เป็นหลักในการปฏิบัติหน้าที่ต่อกัน ทำให้พ่อแม่ลูกในสังคมไทยกระทำหน้าที่ต่อกันอย่างเหมาะสมกับสถานการณ์และถูกต้องตามหลักจริยธรรมและกฎหมายบ้านเมือง และมีคุณค่ากับการศึกษาในสังคมไทย คือ ทำให้ผู้เรียนและผู้สอนในสังคมไทยกระทำหน้าที่ต่อกันได้อย่างราบรื่นมีความสุขและมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ทำให้การถ่ายทอดความรู้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผล นอกจากนี้ พรหมวิหารยังเป็นหลักธรรมที่มีคุณค่ากับการทำงานในสังคมไทยเป็นอย่างมาก คือ ทำให้การทำงานต่าง ๆ ราบรื่นและผู้ทำงานต่างปฏิบัติหน้าที่ของตนอย่างมีความสุขและมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน

บรรณานุกรม

- จำนงค์ อติวัฒนสิทธิ์ และคณะ. **สังคมวิทยา**. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2548.
- _____. **ศาสนา ชีวิต และสังคม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2547.
- ทัศนีย์ ทองสว่าง. **สังคมไทย**. กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พรีนติ้ง เฮาส์, 2537.
- นพดล สุตันตวิณชัยกุล และคณะ. **การเมืองเศรษฐกิจและสังคม**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต, 2549.
- ประยุทธ์ หลงสมบูรณ์. **พจนานุกรม มคอ-ไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธรรมสาร จำกัด, 2546.
- ปรีชา ช้างขวัญยืน. **ทรรศนะทางการเมืองของพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สามัคคีสาสน์ จำกัด, 2540.
- พระเทพดิลก (ระแบบ จตฺตาโณ). **พรหมวิหารธรรมเรื่อนใจของผู้ใฝ่สุข**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ม.ป.ป.
- พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร จตฺตโณ). **การพัฒนาจิต**. พิมพ์ครั้งที่ 6. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย, 2543.
- พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และเสฐียรพงษ์ วรรณปก. **มณีแห่งปัญญา**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ม.ป.ป.
- _____. “โรงเรียนวิถีพุทธในสังคมไทย”. ใน **รวมบทความทางวิชาการพระพุทธศาสนา**. รวบรวมและจัดพิมพ์โดย พระศรีธวัชเมธี (ชนะ ป.ธ. 9). กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2548.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **จากสุขในบ้านสู่ความเกษมสันต์ทั่วสังคม**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2542.
- _____. **ธรรมญูชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิกจำกัด, 2542.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 16. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, 2551.
- พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, 2548.

- พระราชวรมณี. **ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข-รวบรวมนใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2528.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะมหาอภิธัมมัตถสังคหฎฐิกา ปริจเฉทที่ 9 เล่ม 1 สมถกรรมฐานที่ปณี**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี. อินเตอร์ พรีนซ์ จำกัด, 2547.
- พระอุปัชฌาย์. **วิมุตติมรรค**. แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2548.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์. **มิลินทปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2547.
- ยุบลวรรณ ตันเชียรรัตน์. **มนุษย์กับสังคม**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยกรุงเทพ, 2550.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด อรุณการพิมพ์, 2548
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน). **รวมธรรมะ**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, 2543.
- _____. **รหัสแห่งเมตตาชุ่มเย็นยิ่ง**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ม.ป.ป.

